
Лидија Д. Делић

ТАЈНЕ ПРОНАЂЕНОГ РУКОПИСА

Детективске страсти Марије Клеут

Књига коју је немачки слависта Герхард Геземан 1925. године објавио у Сремским Карловцима у издању Српске краљевске академије и назвао *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама* имала је све сем неинтересантну судбину. Уникатна по природи свог постања – рукопис беспрекорне калиграфије, са црвеним иницијалима, артефакт прве врсте сам по себи – настајала је у мало лепим временима и околностима, била потом (по класичним белетристичким обрасцима) годинама заборављена, најпре у некој приватној библиотеци, а потом у канцеларији библиотекара Ерлангенског универзитета, да би њено случајно откривање 1913. године (опет по обрасцима из истог књижевног регистра) изазвало за научне прилике бурну рецепцију¹ и битно изменило мапу српског и јужнословенског усменог фолклора. Открићем овог рукописа размакнуте су границе до тада познатих систематских бележења усмене поезије на српском језику и постављене основе за нова дијахрона, поетичка, књижевноисторијска, културолошка сагледавања.

У обимном предговору Герхард Геземан је датирао рукопис између 1716. и 1733. године, претпоставивши да је настао на простору најинтензивнијег мешања кајкавског и штокавског наречја (потез Војне границе од Ријеке преко Карловца и Сиска до Славоније и Срема) и да би сакупљач могао бити Немац с аустријске територије, по свој прилици чиновник у управи Војне границе (Геземан 1925). Потоњи покушаји књижевних историчара да ближе одреде време и место настанка зборника и име његовог састављача нису уродили плодом.²

1 Рукопис је најпре доспео у Државну библиотеку у Минхену. Професор словенске филологије на минхенском универзитету Ерих Бернекер одредио је језик, време постанка и садржај зборника, о чему је следеће, 1914. године, одржао предавање у Баварској академији наука. Даљи посао око приређивања и објављивања рукописа предао је свом ученику и наследнику, професору прашког универзитета, Герхарду Геземану, који је рукопис деценију касније објавио у Српској краљевској академији.

2 Драгутин Костић је сузио фокус на канцеларију Александра Витембершког, помишљајући да би то можда могао бити Лудвиг Франц Хак фон Анкерау, лекар у Београду за време аустријске владе 1718–1739. године, што су касније прихватили Боривоје Маринковић и Ненад Љубинковић.

Посебан куриозитет и до данас неразрешену загонетку овог рукописа представљала је и његова неуједначена ортографија. Иста рука је исте речи записивала различито, што се добрим делом могло објаснити разложном претпоставком Драгутина Костића да се „онако измешане правописне особености у једном рукопису и од једне руке” дају објаснити „само преписом, и то с туђих концепата, писаних нешто друкчијом ортографијом него што је обична преписивачева [...] Да је набројене песме бележио сам, по слушању [...] свакојачко не би у њима одједном писао другачијом ортографијом којом се бар у 200 других песама не служи” (Костић 1926–27: 287). Једна од особености рукописа јесте и употреба – и то недоследна употреба – слова јат, које има више могућих рефлекса, што је у потенцијалној транслитерацији представљало крајње озбиљан проблем. То је вероватно био разлог зашто је Герхард Геземан рукопис издао у оригиналној транскрипцији.

У том облику, међутим, песме *Ерлангенског рукописа* нису могле бити придружене ниједној електронској бази података,³ што је у процесу већ поодмакле дигитализације⁴ био велики хендикеп. Отуда је Мирјана Детелић дошла на идеју да се *Ерлангенски рукопис* „рашчита” и присаједини већ постојећој бази десетерачке епике⁵ – с пуном свешћу да се „право” читање не може понудити и да се у појединим случајевима одабрана решења с подједнако добрим аргументима могу и бранити и оспоравати.⁶ Имала сам задовољство да учествујем у пројекту приређивања рукописа,

Душан Поповић је покушавао да докаже да је састављач зборника био Јохан Гуршиц, најпре тумач за српски језик, а онда и официр и заповедник „зверху Албанеса и Климентов” при крају аустријско-турског рата. Преглед „историје читања”, домишљања и полемика око времена и места настанка, потенцијалних записивача и власника и релевантна литература дати су у Самарција 2012 и Делић 2011.

3 „Популарно издање” *Ерлангенског рукописа* објављено је 1987. године (Универзитетска ријеч, Никшић). Приређивачи – Радосав Меденица и Добрило Аранитовић – начинили су, међутим, низ редакторских интервенција које га чине неупотребљивим у научне сврхе: исправљање и допуњавање изворног текста, углавном ради успостављања десетерачког метра, додавање извесних стихова, некритичне и површне напомене итд (Самарција 1989: 184–199).

4 И iscrпан преглед дигитализованог фолклора на простору Балкана дат је у Mandić, Vukmanović 2020.

5 Реч је о електронској бази од 1255 епских песама (око 330 000 стихова), која обухвата класичне томове штампане хришћанске и муслиманске десетерачке епике, чији су аутори Мирјана Детелић и инжењер Бранислав Томић (<http://monumentaserbica.branatomic.com/epp/>). Обухваћене су за живота и постхумно штампане Вукове збирке, збирке Матице хрватске, Симе Милутиновића Сарајлије, Косте Хермана и Есада Хациомерспахића.

6 Најилустративнији је пример писања (а онда и могућих читања) слова јат, где не постоји никаква доследност: неке речи писане су у само једном дијалекатском облику у целом рукопису (прико, две, прид, тко, ш њим), слово јат писано је и у оним позицијама где језик није дозвољавао варијетете, што никако није био знак да се ова графема чита искључиво екавски (добрѣ [добре

који је организован под окриљем Одељења за народну књижевност САНУ, уз Мирјану Детелић, Снежану Самарцију и инжењера Бранислава Томића.

Перманентно заинтересована за послове око приређивања и дигитализације *Ерлангенског рукописа*, Марија Клеут ми је слала податке на које би налетела у литератури везане за поједине песме, личности и могуће историјске реминисценције. У мејлу од 11. марта 2013. године написала ми је:

Заправо, имам идеју како би се могао открити писар Ерлангенског рукописа и посредно територија на којој је настао. Требало би видети ко је био командујући генерал на граници у првим деценијама 18. века и онда све по реду: кретање трупа итд. У Kriegsarchivi у Бечу има разне грађе, а нешто је и публиковано код нас (С. Гавриловић). Много је приметног посла и не знам да ли би се исплатило. Уосталом, све су моје идеје слабо исплативе. Лакше би се могло открити који је календар послужио за корицење и где је публикован.

Уз овај коментар био је приложен део текста припремљеног за штампање у зборнику посвећеном стваралаштву слепих певачица – између осталог, Слепе из Гргуреваца, која је живела и певала у Срему – где се уводи претпоставка да је *Ерлангенски рукопис* могао бити политички, државно инструктиран од стране Аустроугарске монархије:

Ако је Локатели, царски комесар на црквено-народном сабору 1731. године, пренео ожалостићеност цара Карла V због 'тога што у српском народу разбојници и пљачкаши из дана у дан све више врше разбојништва и злочине', могло би се претпоставити да је и Ерлангенски рукопис настао као део неког прикупљања података о традицији непослушних и неприлагођених Раца. У сваком случају, набрајање ликова озлоглашених песама у посланици митрополита Вићентија Јовановића потврђено је у неколиким случајевима записима песама у Ерлангенском рукопису: Новак (као ајдук или Старина) у песмама бр. 66, 67, 92, 96, 112, 150, 188; Грујо (или Грујица) у песмама бр. 66, 92, 112 и Татомир у песми бр. 112 (уп. Клеут 2014: 8–9).

У фусноти која је пратила овај део текста стајало је:

цене], ономџ, тебџга [тебека] и сл.), у истој песми алтернативно су коришћени јат и различити рефлекс, метрика је и иначе неуједначена и није основа за препознавање рефлекса јата (више о проблемима приређивања и рашчитавања *Ерлангенског рукописа* погледати у Детелић, Делић 2013 и на сајту <http://monumentaserbica.branatomic.com/erl/>).

Путописна литература која се у целости или делимично бавила приликама у Срему и Славонији инспирисана је ратним сукобима који се одигравају на овим просторима током XVIII века и у којима се Османско царство и Хабзбуршка монархија боре за територије. Видљиво је настојање да се те територије и становништво у њима што боље упознају. Занимљиво је сведочење фон Таубеа, који описује прилике у Војној граници и каже: 'Отприлике половину свих хрватских и славонских официра чине Немци и Маџари, но они, чим дођу у регименту, морају да науче илирски језик, мада се приликом војних вежби командује немачки. Фурири и региментски писари свих регименти које се налазе на граници морају научити турски језик... Сваком командујућем генералу у Војној граници додељује се у исту сврху по један заклету тумач' (Таубе 1998: 215). Међу тим знацима 'илирског језика' треба тражити састављача Ерлангенског рукописа, али тиме не треба искључити ни могућност да је тај Немац војну обавезу претворио у задовољство, па записивао све до чега је дошао и што му се свидело (уп. Клеут 2014: 9).

Интересовање Марије Клеут – врсног znalца грађанске поезије и историје ратовања и менталитета људи на простору Војне границе – за ову необичну колекцију песама могло је додатно бити испровоцирано и једним до тада неуоченим парадоксом везаним за њу.

Хетерогеност *Ерлангенског рукописа* није непозната изучаваоцима фолклора. Бројне су странице исписане о жанровској комплексности зборника пронађеног у Ерангену, о „колебљивој” позицији певача (Х. Крњевић), који су припадали и хришћанској и муслиманској страни, о околностима да га чине песме које несумњиво потичу са различитих географских простора и из различитих локалних традиција (песме о локалним јунацима, ругалице чији је век по природи усменог стварања ефемеран и сл.).⁷ Измакла је, међутим, пажњи стручне јавности једна можда кардиналнија неуједначеност овог зборника: то да он садржи песме које се међусобно искључују са становишта идеологије грађанске културе и са становишта поимања *Другога* на просторима Војне крајине, где се идентитетска граница постављала по многим, а не само по националним основама. Осамнаестовековни састављачи грађанских песмарица могли су, поред примарног поља грађанске лирике, по логици националне припадности и историјског наслеђа бити заинтересовани за епске јунаке „старијих времена”. У том корпусу нису ретке песме о кнезу Лазару, Стевану Мусићу, војводи Момчилу, Ђурђу

⁷ Литература о свим овим питањима је преобимна и овом приликом се неће наводити. Дата је у избору Снежане Самарције на сајту где се налази дигитална верзија *Ерлангенског рукописа* (<http://monumentaserbica.branatomic.com/erl/>).

Смедеревцу (Клеут 2012: 23–27) и тај сегмент фолклорне традиције био је у самом језгру културне, историјске и идентитетске вертикале, по добро описаном моделу колективног одабира и памћења (M. Halbwachs, A. Assman, J. Assman, J. Vansina). Исти сакупљачи, међутим, како примећује Марија Клеут (2014: 9), нису могли имати сензибилитета за хајдучке и ускочке песме, које у зборнику из Ерлангена, пропорционално гледано, чине већину:⁸

Документи које су састављали учени људи говоре о песмама о разбојницима и лупезима, а песме анонимних певача о јунацима и хајдуцима, свако са свога становишта доживљава исту стварност. Пажљиви и луцидни посматрач прилика и људи у Војној граници, фон Таубе записао је: 'Онај ко је имао да покаже дугачак списак побijeних Османа и изведених пљачки називан је у знак почасти именом јунака' (Таубе 1998: 207).

Кренувши од основне претпоставке да би „требало видети ко је био командујући генерал на граници у првим деценијама 18. века и онда све по реду: кретање трупа итд.“, Марија Клеут је спровела детективски минуциозно и свестрано истраживање, реконструишући постанак необичне рукописне књиге и њен живот до проналажења у Ерлангенској библиотеци 1913. године⁹ (Клеут 2015). То „све по реду“ значило је озбиљно ишчитати историјске изворе везане за борбе вођене под главном командом Евгенија Савојског на простору Војне границе и упоредити чији се ратнички животописи и војне трајекторије поклапају са просторима и догађајима опеваним у песмама, проучити порекло и језичке компетенције генерала, испратити судбину потомства, могуће везе с ученим друштвима, трагове веза међу библиотекама, границе Царства, могућности да се рукопис на одређеним просторима повеже листовима „неког немачко-аустријског црквеног календара из год. 1733“ и још много тога што је остало ван студије.

Реконструкција је упутила на барона Максимилијана фон Петраша (1668–1724), једног од најистакнутијих војних заповедника на границама Аустроугарског царства, фелдмаршал-лајтнанта кога је Евгеније Савојски именовao „за краљевског комесара за разграничење и посведочио му да је истакнути граничарски официр, кога војници воле, који познаје земљу, обичаје и навике становништва, разуме њихов језик и уопште код народа ужива не мали углед“ (C. Wurzbach), а чије је ратовање потоње усмено предање памтило у форми „Петраршкијех година“, које Вук Караџић помиње у 8 Салко Назечић издвојио је 42 песме у *Ерлангенском рукопису* у којима су протагонисти хајдуци и ускоци (Nazečić 1959: 164).

⁹ Библиографске податке из студије Марије Клеут нећу пренести, јер су интегрални део анализираниог рада.

Српском рјечнику. Петраш је на југоисточној аустријско-турској граници провео готово три деценије (1695–1723),

од тога петнаест година на посавској граници (1708–1723) у време када је настала и на месту на коме је настала усменопоетска традиција коју фиксира Ерлангенски рукопис. Овај барон, на положају заповедника бродске тврђаве, био је тада и тамо једина личност чији је ранг омогућавао организовање замашног посла записивања и/или преписивања 217 песама.

Водећи се чињеницама да је као генерал тешко могао имати времена да лично записује песме и да, Чех пореклом, не би правило језичке омашке које су обележиле *Ерлангенски рукопис* (неразликовање консонаната по звучности, месту и начину творбе), пошто су чешки и српски консонантски систем безмало идентични – Марија Клеут закључује да Петраш није сам записивао песме, већ да је то вероватно чинио неки од његових писара и тумача за „илирски”, које помињу Таубе и Франц Штефан Енгел.

Песме *Ерлангенског рукописа* које опевају догађаје блиске времену бележења подударају се по локалитетима, именима јунака или војним акцијама са походима у којима је учествовао Максимилијан Петраш или онима за које је најнепосредније био заинтересован. Једна од њих (ЕР 166) упамтила је Петрашево име и освајање Градишке; друга пева о збивањима у Моровићу, који је био под Петрашевом командом (ЕР 90); трећа пева о сукобима чонградских катана с Ракоцијевим куруцима, у чијем је заробљеништву Петраш био (ЕР 81); четврта о „калауз-девојци” (ЕР 125), с прецизним навођењем топонима из дела Босанске Крајине, где је Петраш био заповедник (Дубица, Костајница, Јасеновац, Јабланац, Кошутарица, Градишка); пета о борбама око Београда, у којима Петраш није учествовао, али у којима је заробљен његов брат Ернест Антон Петраш (ЕР 91).

Међу оних 3000 граничара којима је командовао у походима и међу пребезима из Босне које је примао под своју команду налазили су се певачи Ерлангенског рукописа. Максимилијан Петраш имао је, судећи по његовој биографији, мотива да тражи да се те песме записују, и званичних војних, и сасвим личних.

Грађанска лирика која се нашла у рукописном зборнику свакако није била део репертоара Петрашевих поданика, од којих је бележен епски репертоар, због чега Марија Клеут закључује да је писар ове песме преписао са неког данас изгубљеног

предлошка. Ова чињеница притом није само детаљ везан за настанак рукописа већ и податак који помера старост песмарица српског грађанског песништва за барем две, а можда и четири деценије, с обзиром на то да најстарије сачуване грађанске песмарице потичу из шесте, а можда и четврте деценије 18. века (Б. Маринковић, Ш. Пал, М. Клеут).

Настала на територијама на којима је Петраш ратовао и командовао, песмарица је након Петрашевог повлачења из Славонског Брода (1723) с њим кренула у Моравску, где је и укоричена, како је то наслутио још Герхард Геземан („Са извесном поузданошћу може се тврдити да је рукопис, пре но што је био потпуно завршен, био однесен из земље свога постанка и повезан на аустријско-немачком земљишту”). Након Максимилијанове смрти (1724), припала је његовом сину Јозефу, једном од најученијих људи свога времена, с којим се лоза Петраша и угасила. Даља судбина прати се на основу података о легатима:

У биографијама млађег Петраша пише да су велику библиотеку добили његови наследници, али они су, по свему судећи, бар део тог књижног блага дали Ученом друштву у Алтдорфу, што је било примерено: Јозеф Петраш био је члан овог друштва. О томе постоји и материјални траг. Новија истраживања показују: Универзитетска библиотека у Ерлангену поседује два рукописа из фонда Јозефа Петраша, од којих је један својеручан, а оба су dospela у Ерланген из фонда Ученог друштва у Алтдорфу (PÜLTZ 1973: 77). Логично је, дакле, закључити да је и рукопис збирке наших песама стигао у истој пошиљци у Ерланген, па издвојен из целине јер није био немачки.

Ту је сачекао германисту Елиаса фон Штајнмајера, који га је 1913. године открио и послао Државној библиотеци у Минхен. Даље се зна.

Оно што се и даље не зна, и што се никада неће сазнати, јесте ко су били певачи ових песама. „Они најзаслужнији за стварање народних песама и за њихово преношење”, који су се кретали „по Посавској крајини у ’Петраршким годинама’ остаће непознати, јер су неважни за званичне документе”, резимира Марија Клеут, што је, уосталом, била судбина и Слепе из Гргуреваца, која се нехотице нашла у зачецима трагања Марије Клеут за пореклом *Ерлангенског рукописа*, певачице која је испевала канон косовске епике – песме „Пропаст царства Српскога”, „Косовка дјевојка” и „Обретеније главе кнеза Лазара” (Вук II, 46, 51, 53) – а чије име Вук није нашао за сходно ни да забележи.

Appendix

Нека уз овај рад – истине ради – остане записано још нешто. Након мејла у коме ми је написала да има идеју како би пронашла састављача *Ерлангенског рукописа*, уследило је моје питање да ли планира да истражује у бечким архивима и пореди аутографе и одговор у Мајином „минималистичком” стилу: „Ниси ме добро разумела. Полако затварам научни дућан, нигде далеко нећу ићи, ништа битно нећу истраживати. Побацала сам све своје снимке песама из архива, јер видим лепо да се нико тиме не бави.” На моје запрепашћење и жал за грађом и трудом уследио је мејл:

Захваљујући мојој склоности ка хиперболизацији, Ти си сад упала у замку. Дакле, бацила сам једну кутију, а има их још (3). Сада ћу све то лепо обрисати од прашине и чекати да Ти дођеш у Нови Сад, да Ти дам, с највећим задовољством. Не знам само да ли желиш да сачувам и моје упитнике или само снимке. Упитници су рађени на једном формулару; то је оно моје брљављење са сиженим моделима. Једном би требало на напишете Ти или Данијела Петковић: 'Идеја је била добра... штета што је реализација слабаина.'

Преписка се наставила у правцу договарања датума када ћемо ја и мој седмогодишњи син Танасије доћи по грађу и упитнике и уговарања менија. Следећи пут кад сам Танасија питала хоће ли супу питао је „Је л процеђена, као Мајина?” Од тада више не успевам да му подвалим.

Том приликом Маја ми је дала огроман репозиториј систематизованих исписа и грађе који је користила приликом израде докторске дисертације о Ивану Сењанину, а то је списак од више стотина песама о овом јунаку, разасутих по штампаним и рукописним збиркама и часописима, пописаних и обрађених према именима протагониста, локалитетима, централном мотиву, схеми радње. На Мајину тврдњу да идеју о сужејном моделу није довела до краја, из ове перспективе бих рекла – иако она није таксативно спроведена у студији о Ивану Сењанину, та студија се великим делом на њој фундаира и из тих невербалних структура несумњиво је озрачила и моје и дело Данијеле Петковић.

Литература

Вук II: *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. *Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*. Приредила Радмила Пешић. Просвета: Београд, 1988 [1845].

Геземан, Герхард (1925). „Увод”. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских*

народних песама. Приредио Герхард Геземан. I–CXLVIII. Ср. Карловци: Српска краљевска академија.

Делић, Лидија (2011). „Слика о хајдуцима и ускоцима у раним бележењима: Ерлангенски рукопис”. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Књ. VI, 183–200.

Детелић, Мирјана и Лидија Делић (2013). „Проблеми приређивања Ерлангенског рукописа”. *Књижевна историја*. Год. XLV, бр. 151, 835–852.

ЕР: *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Приредио Герхард Геземан. Београд: Српска краљевска академија, 1925. Рашчитана верзија доступна на: <http://monumentaserbica.branatomic.com/epp/> (Мирјана Детелић, Снежана Самарџија, Лидија Делић, инж. Бранислав Томић).

Клеут, Марија (2012). „Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века”. *Из Вукове сенке: огледи о народном песништву* Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 9–40.

Клеут, Марија (2015). „О настанку и судбини Ерлангенског рукописа”. *Јужнословенски филолог*. Књ. LXXI, св. 3–4, 29–42.

Клеут, Марија (2014). „Увод о слепим певачицама народних песама”. Клеут, Марија, Љиљана Пешикан Љуштановић, Наташа Половина и Светлана Томин. *Без очију кано и с очима: народне песме слепих жена*. Нови Сад: Академска књига, 7–26.

Костић, Драгутин (1926/1927). „С. К. АКАДЕМИЈА. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво Одељење. Књига XII. Ерлангенски Рукопис старих српскохрватских народних песама. Издао Д-р Герхард Геземан, проф. Университета у Прагу. 1925”. *Јужнословенски филолог*. Књ. VI, 278–295.

Mandić, Marija und Ana Vukmanović. „Digitising Serbian folklore: What has been done and what is to be done”. *Zeitschrift für Balkanologie* 2 (2020) (u štampi).

Nazečić, Salko (1959). *Iz naše narodne epike*. I dio. *Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*. Sarajevo: Svjetlost.

Pültz, Otto (1973). *Die deutschen Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen*. Wiesbaden: Otto Harasowitz.

Самарџија, Снежана. „Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама: лирске и лирско-епске песме”. <<http://monumentaserbica.branatomic.com/erl/radovi/2%20Snezana%20Samardzija,%20ER%20LIRSKE%20I%20LIRSKOEPSKE%20PESME.pdf>>

Самарџија, Снежана (1989). „Ново издање Ерлангенског рукописа”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Књ. 53–54, св. 1–4, 184–199.

Таубе, Фридрих Вилхелм фон (1998). *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*. Прев. Бошко Петровић. Нови Сад: Матица српска.